

מסורת התורה שבעל פה

יסודותיה, עקרונותיה והגדרותיה

**אשר חנני ה' לברר קצת עניינים ביסודות
התורה שבעל פה, על דעת רבותינו ז"ל**

שלמה זלמן הבלין

עיה"ק ירושלים תשע"ב לפ"ק

הגהה ועימוד: דוד הרבנד
עיצוב הכריכה: צופיה הרבנד
תמונת השער: Providence Lithograph Company, 1907

ISBN 978-965-91381-7-3

כל הזכויות שמורות למכללת אורות ישראל, אלקנה-רחובות.

אין להעתיק ספר זה או קטעים ממנו בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני,
מגנטי או מכני (לרבות צילום, מזעור והקלטה), ללא אישור בכתב מהמחבר.

נדפס בישראל, תשע"ב

9.....	הקדמה
23.....	פרק א: תורה שבעל פה – הגדרות ומונחים
23.....	‘תורה’ – הגדרה כללית (לימוד והוראה)
24.....	‘תורה’ - במקרא
25.....	‘תורה שבעל פה’ במקרא
29.....	פירושי הכיתות החולקות שנדחו ושנתבטלו
37.....	‘תורה’ בלשון חז"ל
39.....	‘תורה’ רובה בכתב או רובה בעל פה
43.....	תורה שבעל פה – קריאה על פה של דברים שבכתב
44.....	‘תורה שבעל פה’ – פירושים והלכות המצורפות למקרא
47.....	‘זקנים’, ‘סופרים’, ‘חכמים’
57.....	פרק ב: תורה שבעל פה (מהות, היקף וזמן)
57.....	ההתגלות השכלית בחכמת התורה
67.....	קדמות התושבע"פ ואחדותה עם התושב"כ
69.....	אופייה של התושבע"פ – ‘מיסטורין’ בין ה' וישראל
71.....	רעיון התושבע"פ, מקורה וסמכותה
73.....	היקפה והגדרתה
77.....	המימד האלוהי והמימד האנושי
82.....	האמת האלוהית והאמת האנושית
85.....	אברהם אבינו והתורה שבעל פה
87.....	‘סופרים ומשנים’
91.....	‘דברי סופרים’
91.....	משנה, מדרש, תלמוד
92.....	‘תורה שבעל פה’ – זמנה
99.....	המהפכה בעולם ובישראל
102.....	נספחים לפרק ב
123.....	פרק ג: פרקי יסוד בעיקרי התורה שבעל פה
123.....	עיונים משותפים, ‘אינטר-דיסציפלינריים’
124.....	ה‘שיטתיות’, ה‘היסטוריות’ וה‘היגיון’ אצל חכמי ישראל
126.....	מה הם יסודות?
127.....	שיטת חמשת ה‘יסודות’ בתורה שבעל פה
131.....	שיטת שלושת ה‘יסודות’ בתורה שבעל פה
134.....	ה‘סברה’ ומקומה במקורות היוצרים של המשפט
137.....	עקרונות בקביעת כללים בתלמוד ובהלכה
142.....	משמעות ה‘חתימה’ וסמכות הקדמונים כלפי המאוחרים
146.....	נספח: מקורות בנושאים שנידונו בפרק ג
151.....	פרק ד: להבנת יסודות דרכי הלימוד של חז"ל
151.....	הקדמה
153.....	‘משה עלה למרום’
154.....	הסיפור במסכת מנחות
156.....	הקשיים בלשון הסיפור

159	פתרון הקשיים בלשון הסיפור: כתרם, תגים, קוצים
162	דרכי לימוד - רבי עקיבא ורבי ישמעאל
165	הטקסט כמעביר תקשורת או כבעל ערך ומשמעות עצמית
167	'קשירת כתרם' – המלכה
174	תוספת
177	פרק ה: חוקים ומשפטים - בתורה, בחז"ל ובמשנת הרמב"ם
177	חשיבות המיון והסיווג
178	ערכה של 'שיטתיות'
179	מצוות שכליות - 'משפטים' ומצוות שמעיות - 'חוקים'
180	חוקים ומשפטים, עדות, מצוות, תורות ומשמרת בתורה
195	החלוקה וההגדרה בדברי רס"ג
197	החלוקה וההגדרה בדברי רב שמואל בן חפני
198	החלוקה וההגדרה בדברי רש"י
198	החלוקה וההגדרה בדברי הרמב"ן
199	החלוקה וההגדרה בדברי הרמב"ם
202	העיון בברייתא שבפסיקתא דרב כהנא ובמסכת יומא ובפיוט הקליר
210	רשימת האסורים בהנאה
212	המשותף לאלו שהן פעולות זרות ומוזרות
213	ענייני התורה ומצוותיה הם נגד עבודה זרה
214	המשותף בקבוצת האסורים בהנאה שהם כנגד עבודה זרה מיוחדת
221	פרק ו: דרשת חז"ל על 'לא תסור... ימין ושמאל'
222	המקורות
224	הסתירה בין הספרי והירושלמי
226	הסמכות המוחלטת ושלילת הטעות
227	הקושיה ופתרונה (1): ניסיון לשכנע לפני ההכרעה
230	הקושיה ופתרונה (2): הבחנה בין גזרות ותקנות ובין דינים
231	הקושיה ופתרונה (3): הבחנה בין ספקות ובין ידיעה ברורה בטעות
232	הקושיה ופתרונה (4): הבחנה בין חכם ובין שאר העם
233	הקושיה ופתרונה (5): הבחנה בין הוראה לאיסור ובין הוראה להיתר
233	הקושיה ופתרונה (6): 'לא תסור' רק בזמן ממרא ובבית הדין הגדול
234	הקושיה ופתרונה (7): הבחנה בין המפורש בתורה לבין הוראת שעה
235	הקושיה ופתרונה (8): הבחנה בין מומחים ודייקנים ובין שאינם כאלה
235	פתרון חדש לסתירה – על פי דקדוק לשון הירושלמי
241	נספח – לשון החכמים בעניין הסמכות המוחלטת ושלילת הטעות
251	פרק ז: הכרעה על פי רוב או על פי ייחוס
252	שינויים בנוסח ודרכי הכרעה
256	הברייתא על 'שלושת הספרים בעזרה'
264	מקורות הנוסח בתורה שבכתב
265	ניגוד בין ספרי המסורה ובין ההבאות בתלמוד
270	פירוש אחר לברייתא: שלושה ספרים כתב עזרא
271	הקפדה על מילות והקפדה על עניינים
273	האם אנו בקיאים בחסרות ויתרות
274	'ועכשיו אין תורה אלא כך'

280	ספר העזרה או ספר עזרא
283	פרק ח: היחס לשאלות נוסח' בספרי חז"ל
283	סקירה של דרכי ההתמודדות עם שאלות נוסח
288	הבהרה בדעת החזון איש
290	היחס למחקר התלמודי אצל הרב א' א' קפלן
293	גבולותיו של המדע התלמודי
294	דוגמה מובהקת להבדלי הגישות
300	נספח 1: מדברי רבותינו הראשונים בעניין הגישה לנוסח
304	נספח 2: הוויכוח אצל הסופר חיים פוטוק
327	פרק ט: תרגום ספר רות - 'תרגום של הדיוטות?'
327	איסור ריבוי נשים
331	'צליבת קיסא'
339	קצירת העומר בערב הפסח
340	נעל – בית יד
345	פרק י: 'החתימה הספרותית', משמעותה ותפקידה
347	החלוקה לתקופות ומשמעותה
349	תחומי התקופות ושמותיהן
354	מונחי סידור, עריכה וחתימה
364	כוחה של ה'חתימה' ומשמעותה
371	'טעות בדבר משנה' ו'טעות בשיקול-הדעת'
373	גישה פורמאליסטית
375	גישה אינטלקטואלית-פילוסופית
379	גישה הלכתית-משפטית
387	גישה ביקורתית
389	גישה ביקורתית-ספרותית
393	החיבור 'משנה-תורה' לרמב"ם - מפעל חתימה
407	פרק יא: תלמוד בבלי
407	פתיחה כללית
408	תוכן וצורה
410	התלמוד שלפנינו
411	מסכתות שאין להן תלמוד בבלי
412	הרקע ההיסטורי
413	השם 'תלמוד' ופירושו
416	ההתהוות והעריכה
418	מקורות, תוכן ואופי ספרותי
420	מבנה התלמוד
428	חתימת התלמוד
429	עריכת התלמוד
432	הסבוראים והוספות מאוחרות בתלמוד
434	נוסח התלמוד
436	כתבי-היד
437	הדפוסים
438	התפשטות התלמוד וסמכותו

439	ההתנגדות לתלמוד
440	הנצרות והתלמוד
443	האסלאם והתלמוד
444	פרשנות התלמוד
448	תרגומים
449	התלמוד בחינוך
450	מתודולוגיה וספרות עזר ושימוש
461	פרק יב: כללי הנוסח לרבנו תם
462	שם הספר ומטרותיו
462	דרכי הלומדים בתיקוני הנוסח
462	חרם רבנו גרשום על מגיה תלמוד
465	הבחנה בין הגהת דברי תנאים ואמוראים ובין לשונות פירוש
467	דרכו של רש"י בהגהת הספרים
468	תלמידי רש"י מגיהים ומסכת זבחים
469	הגהות ופירושים מותר לכתוב רק בספרים בפני עצמם
470	מקומות שרש"י הגיה ולדעת ר"ת הנכון הוא כמו שהיה קודם הגהה
471	דרכו של הרשב"ם בהגהת הספרים
471	ראיות מספרים ישנים ומקודמי קודמין מיושנים, ומרבנו חננאל
472	לא להגיה הספרים על ידי מחיקה, וכ"ש לא מסברה
474	נוסח יש לברר לשמו בלבד, ולא כתמיכה בפירוש קיים
474	הסיבה לחיבור הספר
475	שתי דוגמאות להגהה לא נכונה לדעתו שעשה רש"י
475	סוגיית כתובות כז ע"א והגהת רש"י שם
476	סוגיית כתובות סו ע"א והגהת רש"י שם
477	אין להגיה תלמוד על פי השוואה לתוספתא או לברייטות
477	בקיאות האמוראים במשנה ובברייטות
478	דיונים בברייטות בתלמוד שניתן לפותרן ע"פ נוסחן המלא
480	דרך חכמי התלמוד לצטט משניות מזרעים ומטהרות לא בשלמות
481	הבחנה בין מחיקת נוסח ובין הוספות לנוסח
481	אין להגיה נוסח בשל קושי בהבנת העניין
483	כללים היוצאים מדברי רבנו תם
486	תשובת ר' משולם לר"ת
489	פרק יג: בין ראשונים לאחרונים בענייני נוסח
489	שלושה עולמות של תרבות: בעל פה, בכתב ובדפוס
491	כתב הלוחות וכתב התורה – הכתב האשורי והכתב העברי
492	המצאת הדפוס והשפעתה על הלימוד ועל המחשבה האנושית
494	התקופות בספרות ישראל, חלוקתן והשפעתן בתכני ההלכה
496	הלכת הרמב"ם בהלכות שבת פ"ו הכ"ב ופ"כ ה"ו-ז
497	סוגיית שבת קנג ע"א וע"ב
497	הקושיה על פסק הרמב"ם מהתלמוד ותשובותיו עליה
500	דעות הראשונים לגבי פסק הרמב"ם ודעתם בעמדת התלמוד
501	דעות האחרונים ביחס לפסק הרמב"ם ודעתם בעמדת התלמוד
506	כלום יתכן שהרמב"ם מלגלג על שואלים שלא כעניין?

511	פרק יד: סוגיית כתובות כז ע"א
511	הסוגיה שציין לה ר"ת
514	רקע היסטורי
517	סדר האמוראים
518	פירוש הסוגיה ומסקנות ההלכה
522	הצעת פירוש
524	נספח: מקורות ונוסחאות
545	פרק טו: ספר-תורה שכתב לעצמו רבנו נסים גירונדי
545	הקדמה
547	ספר התורה שנתגלה בספרייה הלאומית והכתובת
550	ספרי-תורה שכתבו חכמים לעצמם
554	צורת האותיות
567	צורת כתיבת שירת האזינו בתורה
575	מידות ושיעורים
580	מילים שנחלקות לשתיים
583	תוספת: בירורים חדשים נגד ייחוסו של ספר התורה לר"ן
583	א. הסופר ממינסק ומעלליו
586	ב. כתב יד של בן הר"ן
589	ג. תגובה למאמר הרב מאזוז
593	ד. בדיקת פחמן 14
594	ה. חילופי מכתבים ותוצאות הבדיקה
601	ו. ההתכתבות עם ד"ר אליזבט בוארטו
617	אוסף צילומים וכתבי יד

הקדמה

עניינו של ספר זה אינו לגלות את האמת המוחלטת בנושאים שידובר בהם, לא רק משום שאין כוח בידי האדם לגלות את האמת האחת המוחלטת והאובייקטיבית באמתות הווייתה, אלא משום שבעולמנו זה, עולם השקר, מטבע בריאתו ומטבע הנהגתו, אין בו אמת גמורה, אמת מוחלטת. עולמנו זה, פנימיותו הרוחנית, רוחו ונשמתו, מכוסים ועטופים או מלובשים בחומר גס ומגושם, בעולם זה אין אור האמת יכול להאיר באור זך ובהיר. ממילא, 'ותהי האמת נעדרת' - נעשית עדרים עדרים והולכת לה¹.

1 הדברים ברורים בפי הרמב"ם, מורה הנבוכים, ח"ג פ"ט:

החומר מחיצה גדולה, ומסך מונע השגת השכל הנפרד, כפי מה שהוא עליו, ואפילו היה חומר זך ונכבד, ר"ל חמר הגלגלים, כ"ש זה החומר החשוך העכור אשר הוא החומר שלנו. ומפני זה כל אשר ישתדל דעתנו להשיג השם הנכבד, מן אחד מן הדעות, ימצא מחיצה ומסך מבדיל בינו לבינם... כי כל דבר שיושג במראה הנבואה, אמנם הוא משל לעניין אחד, והמראה ההוא העצום... אבל היה להעיר שהשגת אמיתותו נמנעת לנו מפני החומר החשוך המקיף בנו, לא בו יתעלה, מפני שהוא יתעלה אינו גוף.

וכן מבוארים הדברים בדבריו, בספר היד, הלכות יסודי התורה, פ"א:

מהו זה שביקש משה רבינו להשיג כשאמר הראני נא את כבודך, ביקש לידע אמיתת המצאו של הקדוש ב"ה עד שיהיה ידוע בלבו כמו ידיעת אחד מן האנשים שראה פניו ונחקה צורתו בלבו שנמצא אותו האיש נפרד בדעתו משאר האנשים, כך ביקש משה רבינו להיות מציאות הקב"ה נפרדת בלבו משאר הנמצאים עד שידע אמתת המצאו כאשר היא, והשיבו ברוך הוא שאין כח בדעת האדם החי שהוא מחובר מגוף ונפש להשיג אמיתת דבר זה על בוריו, והודיעו ברוך הוא מה שלא ידע אדם לפניו ולא ידע לאחריו, עד שהשיג מאמתת המצאו דבר שנפרד הקב"ה בדעתו משאר הנמצאים, כמו שיפרד אחד מן האנשים שראה אחוריו והשיג כל גופו ומלבושו בדעתו משאר גופי האנשים, ועל דבר זה רמז הכתוב ואמר וראית את אחוריו ופני לא יראו.

אפשר גם לדמות זאת לדברי הרמב"ם על חוסר האפשרות לבצע פעולות מסוימות בחכמת החשבון (פירוש המשנה לרמב"ם, עירובין, פ"ב):

ביחס קוטר העיגול להקיפו, לפי שגם הוא אי אפשר לעולם להגיע לידיעת שורש המספר 'אלצם' שלו אלא בקירוב, ואין זה מחמת חסרונינו, אלא שטבע אותו מספר כך.

מבט האמת בעולמנו מוגבל, לפי כוחו של הרואה ולפי דעתו. אף מן הבחינה החומרית, נודע היום, על פי הכרת פעולת העין, כי על ידי כלי הראייה אין אנו רואים באמת מה שלנגד עינינו, אלא לפי שיעור מוחו של הרואה, המעבד את התמונה, על פי הרגלו של הרואה. וכבר נבדק דבר זה בחקירות ודרישות, ונקבע על ידי אנשי המדע, שבאופן טבעי, מטבע בריאתו, האדם רואה באופן אחר ממה שהורגל לראות ברוב השנים שהוא גדל. ניסו זאת בהרכבת עדשות על עיניו של הרואה, שמשנות את אופי ראייתו - לזמן מה הייתה ראייתו מטושטשת, ושוב חזר לראות על פי אופייה ותכונתה של העדשה, ועל פי טבעו הראשון. כשהורידו ממנו את העדשות, חזר לראות בטשטוש, עד שההרגל חזר אליו ומוחו הורה לעין לראות את הישר לכאורה. ודבר זה כתוב בספרי הפסיכולוגיה של ימינו.

אם כך הוא בכוח הראייה, שסבורים היינו שהוא שוכן בכלים מוחשיים ומוגדרים, ושפעולתו לכאורה ברורה כפעולת מכשיר פשוט - כ"ש וק"ו בכלי המחשבה, שאינם מכשירים אובייקטיביים, אלא לפי שיעור כוח מחשבתו וכוח עיונו של כל אחד ואחד, ועד כמה שאימן ולימד את מחשבתו כיצד לחשוב.

ענייננו ומטרתנו כאן, אינם לברר ולהחליט בכוח שכלנו ומחשבותינו את טיב ההוויות, המחשבות, האמונות והמעשים של דור ודור, ואף לא את מהלכם הפשוט, אלא לברר וללבן את דעת חכמי ישראל ז"ל לדורותיהם - עד כמה שהיא מצויה בידינו ומונחת לפנינו - ואת הדעה המקובלת אצל בני ישראל המחזיקים בתורת ה', ביסודות התורה שבעל פה, ייחוסה לתורה שבכתב, אופייה, דרכיה, היקפה והשתלשלותה, להשכיל ולידע מה היא דעה זו, ומה טעם יש בה. ואף זאת עד כמה שיד שכלנו המוגבל והצנוע מגיע, ועד כמה שידעיותינו מגיעות, וליבא דאיניש – איניש. אין אנו חוקרים מדעתנו במעשים עצמם, להחליט מה היה וכיצד היה וכיצא באלו, אלא אנו מנסים ומשתדלים להבין מתוך המקורות שלפנינו, איך קבעו לדורות את פרטי הדברים. דינו אם נשיג ונעמוד על דעת חכמי הדורות ז"ל בבירור התוכן והצורה של יסודות התורה כמקובל באמונת אומן באומתו².

2 אין בזה כדי להמעיט או לזלזל בחקירת דברים לכאורה על אמתותם ללא הנחות מחייבות מראש, אך נראה שתחילה יש להעמיד את התפיסה והגישה של החכמים, מעצמם אל עצמם, על אף שמיעטו מאוד לעסוק בכך, וכמורגל בלשון הגאון רבי יצחק אייזיק הלוי מהומבורג בעל 'דורות הראשונים', שרבותינו לא היה עיקר מלאכתם בכך. משל למה הדבר דומה, להסברו הנאה של א"א עקביא ('תקופת שיבת ציון מבחינה כרונולוגית', תרביץ 37 (1968) עמ' 329-337) על דבר הקושי הגדול בהתאמת הכרונולוגיה (סדרי זמנים) היהודית המקובלת מכל הדורות, על פי סדר עולם ועל פי חז"ל שקיבלו דבריו, לכרונולוגיה של האומות, וההפרש הגדול, של מאה ושמונים שנה בערך, בין שני המניינים. ההפרש בעיקרו נובע ממשך תקופת מלכות פרס, השונה בין הכרונולוגיות. כבר טרחו

הסיבה והמניע לבירורים כאן הם - על אף ההבדל המובן והמרחק העצום - בדומה למה שהרגיש הרמב"ם, כפי שכתב במכתבו לרבי פינחס הדיין מסיציליה, בתשובה לשאלותיו על אודות חיבורו 'משנה תורה', אופיו, מטרתו ותכליתו. וכך כתב הרמב"ם:

קנא קנאתי לה' אלוהי ישראל, בראותי אומה שאין לה ספר מחוקק כולל לאמתו של דבר, ואין לה דעות אמתיות ומדויקות, על כן עשיתי מה שעשיתי לשם שמים בלבד.³

גם בענייננו נוכחתי שמושגים ומונחים יסודיים ביותר אינם מבוררים בדרך כלל, ומהם כאלה שההגדרות הן הן גופי תורה, והן מבהירות את מהותן, טיבן ואופיין. כך הם המונחים: 'תורה' בתורה ובפי חז"ל; 'תורה שבעל פה' (או 'תורה בפה') בחז"ל ואצל חכמי ישראל המאוחרים; סוגיה וחלקיה של התושבע"פ, היקפה וגבולותיה; הדרשות על 'לא תסור ימין ושמאל'; תפישות יסוד ביחס לדרכי הדרשות; חתימת המשנה וחתימת התלמוד - סמכות החכמים בתושבע"פ; מהותה של התושבע"פ כתורה שנמסרת אך ורק בע"פ, והפיכתה של התושבע"פ לתורה כתובה; מיון הלכות ומצוות, והמונחים 'חוקים ומשפטים'; פירוש מונחים המשמשים כבר הרבה מאות בשנים, ולרוב אין עומדים על מקורם, פירושם ומשמעותם, כגון: 'משנה', 'תלמוד', 'גמרא', 'הלכה' ו'אגדה', 'שמועה', 'מימרא', 'סוגיא' וכיוצא באלו.

לפי מתכונת הספר, עסקתי בעיקר במקורות חז"ל, בראשונים ובאחרונים, בדקתי ועיינתי גם במקורות חיצוניים ובמחקרי החוקרים והמעיינים שעסקו בעניינים הנידונים כאן, ומהם שזכו לברר דברים בתולדות האישים, המעשים והיצירות, במשך הדורות. לא ראיתי צורך להכביד על הקורא והלומד, שממילא לרוב אין לו כלל נגישות למקורות אלו, בעשיית ציונים ובהפניות הרבה אין קץ, וציינתי להם

הרבה בעניין זה ולא הגיעו לפשר דבר, ואין מענייננו כאן לדון בגוף השאלה. נציין רק הצעות אחדות שיש בהן אפשרות להחזיק בשיטה הכרונולוגית-המסורתית. וראה דברי ר"מ ברויאר (מרדכי ברויאר, 'הוראת ההיסטוריה ואמונת חכמים', שמעתין 10 (1973) עמ' 52-62) שטרח לאסוף מדעותיהם של רבני אשכנז שלא נרתעו להשתמש במניין האומות. במאמרו הסביר עקביא שכל שיטה כרונולוגית דיינו שהיא מתאימה מבחינה פנימית, ופועלת יפה לצורך ידיעת סדרי הזמנים ומניין הימים. אין עלינו להתאים את הכרונולוגיות באופן סינכרוני (התאמת אחת לחברתה). ומוכיח שם שהכרונולוגיה היהודית מסודרת להפליא, אין בה כל מום ופגם, ואין עלינו אחריות להתאימה לשיטות מניין אחרות (תרביץ כנ"ל). וראה עוד מאמרו של הרב שוואב, רבה של קהילת ישרון בווינגטון הייטס, ספר היובל לרב ד"ר יוסף ברויאר, מוגש ליום הולדתו ה-80 (אנגלית *Jubilee Volume presented in honor of the eightieth birthday of rabbi Joseph Breuer*), עמ' 177-197.

3 איגרות הרמב"ם (מהדורת בנעט) איגרת ו, פסקה ב, עמ' 50 (ובמהדורת ר"י שילת, סימן כ, עמ' שא).

כאשר נדרש ביסוס ונצרכה אסמכתא לדבר שאינו מבואר מעצמו במקורות חז"ל ובמקורות התורניים, ולרוב צוינו מקורות מאוחרים, שבהם אפשר למצוא הפניות לספרים ולמאמרים נוספים שעסקו בנושא.

בפרק הראשון עסקנו בהבנה ובהגדרה של המונחים העיקריים המשמשים בתחום התורה שבעל פה. 'תורה' – בתורה עצמה המילה הזו מופיעה פעמים רבות, ובכמה מובנים: יש שמובנה מלשון הוראה, ויש שהיא כוללת את מערכת ההוראות – החוקים והמצוות שבתורה, אבל יש גם במובן של התורה כולה, על כל חלקיה ורבדיה, ובמובן ספר התורה הזה, או הזאת. ציון לתורה כתובה מפורש בתורה כמה וכמה פעמים, בצירופים של 'ויכתוב משה' עם 'התורה הזאת', או 'הכתובה' וכי"ב, ושש פעמים עם 'השירה הזאת' שמתפרשת גם כן כמילה נרדפת ל'תורה הזאת'.

באבות פ"א מ"א נאמר: משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים ונביאים מסרוה לאנשי כנסת הגדולה. הם אמרו שלושה דברים: הו מתונים בדיון, העמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה. תורה זו, שקיבלה משה מסיני ומסרה ליהושע, הנזכרת כאן, היא התורה שבעל פה. כי את התורה שבכתב, הכתובה, מסר משה רבנו ע"ה לכהנים הלויים, כמפורש במקרא: וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת הַתּוֹרָה הַזֹּאת וַיִּתְּנָהּ אֶל הַכֹּהֲנִים בְּנֵי לֵוִי הַנִּשְׁאִים אֶת אַרְוֹן בְּרִית ה' וְאֵל כָּל זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל (דברים לא, ט). ועוד, בתורה כתובה אין משמעות לפעולת **מסירה**, שהיא מעשה קוף בעלמא. מה שאין כן, כמובן מאליו, בתורה שנמסרת בעל פה מרב לתלמיד, ומתקיימת אך ורק בכוח מסירתה האוראלית מדור לדור. מכאן יתברר לנו פירוש מונח זה בסיפא של המשנה, כאחד מהדברים שאמרו אנשי כנסת הגדולה: וַעֲשׂוּ סֵיג לַתּוֹרָה, באיזו תורה מדובר.

להלן נברר בעקבות פירושו של הרמב"ם ומינו את שלושת חלקי התורה שבעל פה: (1) המסורת והקבלה ('שמועה'), (2) הדרשות והפרשנות, (3) ו'סייג לתורה', היינו תקנות, גזירות ומנהגים, שיתכן שכך יצא לו לרמב"ם מפירושו למשנה זו. ממילא נמצא ש'תורה' זו היא הסוג הראשון, 'המסורת והקבלה', שבה בלבד הדגיש הרמב"ם שם בהלכות ממרים: 'אחד דברים שלמדו אותן מפי השמועה והם תורה שבעל פה' (רמב"ם הלכות ממרים, פרק א). לחלק התורה שבעל פה, שהוא הקבלה והמסורת, עשו אנשי כנסת הגדולה סייג בדמות שני החלקים האחרים: הדרשות והפרשנות, והחלק שהוא קרוי כן - 'סייג לתורה' – התקנות, הגזירות והמנהגים.

יש שפירוש המילה 'תורה' במקרא אינו חתוך ואינו ברור מעצמו. כך לגבי: עַל פִּי הַתּוֹרָה אֲשֶׁר יִדְוֹן (דברים פרק יז י-יא). האם 'תורה' כאן היא רק המצוות שבתורה

שבכתב, או גם פירושי התורה שבכתב, ומסורות ההלכה הנלוות לתורה והסייג לתורה?

מסתבר שהיו מבני הכיתות הדחיות של ימי בית שני (ומהם אנשי מדבר יהודה, על פי כתביהם שנתגלו בימינו) שפירשו פסוק זה, שאף דברי תורה שבעל פה יש לכתוב בספר, ולהורות אותם מתוך הספר. ואכן כך היו הם נוהגים, כמפורש במגילת תענית, על מנהגי הצדוקים והבייתוסים. לפי מגילת תענית, אנשי הכיתות הדחיות היו מנוגדים לחז"ל בשלוש נקודות: (א) בכתבת הלכות בספר; (ב) באי ידיעה כיצד ללמוד ולהסיק את מקור ההלכות הכתובות אצלם מן התורה שבכתב; (ג) שפירשו מקראות מסוימים כפי פשוטן נגד קבלת חז"ל.

במקרא כתוב: וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה כְּתֹב-לְךָ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה כִּי עַל פִּי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה כָּרַתִּי אֶתְּךָ בְּרִית וְאֶת יִשְׂרָאֵל (שמות לד, כז). חז"ל פירשו את הסתירה לכאורה בפשט הכתוב הזה, שמצד אחד משתמע ממנו שיש לכתוב את הדברים האלה, ומצד שני משתמע שכריתת הברית נעשית 'על פי הדברים האלה', והיינו שהדברים הם בעל פה. פירוש חז"ל הוא, שהכתוב מלמדנו שיש להקפיד שהדברים שנמסרו בכתב יהיו בכתב, יאמרו אותם מתוך הכתב, וילמדו אותם מן הכתב, ואילו הדברים שנמסרו בעל פה, אין לכתבם ואין לאמרם מן הכתב או ללמדם מתוך הכתב.

עסקנו עוד בשאלה שדנו בה חז"ל, אם התורה רובה בכתב או רובה בעל פה, ובתורה שבעל פה, במובן קריאתה בפה מן הכתב, ובמובן מסורות ופירושים למקרא, ובמונחים 'זקנים', 'סופרים', 'חכמים', 'משנה', 'מדרש', 'הלכה ואגדה', ובנספח הבאנו מקצת לשונות מן המקורות בעניינים שנידונו בפרק זה.

לפרק זה, שעוסק בהגדרות, יש לצרף מונחים שנידונו בהמשך, כגון המונחים 'סופרים' 'דברי סופרים' (פרק ב), 'תלמוד', 'וגמרא' (פרק יא על התלמוד).

בפרק השני, במהות התורה שבעל פה, היקפה וזמנה, הרחבנו בדעת רבותינו ז"ל שאף תורה זו 'מסיני', קדמותה ומשמעותה. בעיקר עסקנו במשמעות ההתגלות השכלית של חכמי התורה, והתייחסותה להתגלות בסיני, המימד האלוהי בסדרי העולם והמימד האנושי בסדרי ההנהגה, באמת האלוהית המְטְפִיזִית העל-אנושית והעל-טבעית ובאמת המתגלית, האנושית, הפועלת בסדרי העולם והנהגת בני אדם, וכעין לשונו של הרמב"ם: 'לחזק הדת ולתקן העולם', הנבואה והשכל, ולעומתה

4 גיטין ס ע"ב, תמורה יד ע"א, תנחומא פרשת כי תשא, ועוד.

הפגאניות והשכל. כן ראינו דעותיהם של גדולי הדורות (מהרש"ל, האלשיך, הרמח"ל, הגר"א, בעל התניא, החזו"א) על ההתגלות השכלית והתאחדותה עם סיני.

בפרק השלישי עסקנו במיון חלקי התורה שבעל פה לפי שיטת הרמב"ם, בשיטתו הראשונית של חמשת החלקים ובשיטתו האחרונה ההלכתית והעיקרית של שלושת החלקים: הקבלה (=המסורת איש מפי איש, עד סיני כתורה מן השמים), פרשנות (של המקורות ושל המציאות) חכמי התורה שבעל פה, על פי כללי ההיגיון וההבנה האנושית, וכללי ההנהגה המוסרית והחברתית (תקנות, גזרות ומנהגים). בפרק נדון עניין פסיקת ההלכה, האם היא מוכרעת לפי כללים קבועים מראש, או שהיא פסיקה על פי העיון והחקר בכל עניין ועניין לעצמו.

הפרק הרביעי עוסק בהבנת יסודות דרכי הלימוד של חז"ל, בראש ובראשונה הבנת החילוקים בין שני בתי המדרש הידועים ביותר - בתי מדרשם של רבי עקיבא ושל רבי ישמעאל - שהמשיכו בקווים שלמדו מרבנותיהם, ובהבנת החילוקים של גישות שונות אל הטקסט הכתוב: האם הכתב משמש אך ורק אמצעי לתקשורת ולהעברת הידע והחכמה מחכמים לתלמידים גם בריחוק מקום, ומחכמי דור לחכמי הדורות שלאחריהם, מה שאי אפשר להיעשות בעל פה, או שיש גם מהות, משמעות ותוכן לכתב כשלעצמו, הנושא בתוכו ומעליו את הידע והחכמה שיפוענחו על ידי חכמי הדורות מוסרי התורה ומקבליה. כך נתפרשו בו דברי האמורא רב הידועים, במנחות כט ע"א וע"ב, בתיאור הסוריאליסטי על משה ש'עלה למרום', ותיאור המחזה המתרחש בעולם העליון בשלבים האחרונים של ההכנות בטרם ניתנה תורה לישראל, הפגישה עם רבי עקיבא והמשמעות העמוקה של הדו שיח שם בין משה והקב"ה לנוכח המתרחש בישיבת רבי עקיבא. נתבררה כאן התפיסה ההיסטורית בצד התפיסות הספרותיות, דרכי הלימוד ודרכי הפרשנות. הובהרו המושגים 'כתרים', 'תגים', 'קוצים', 'תילי תילים' ו'קשירת כתר'.

בפרק החמישי נדונו המושגים 'חוקים' ו'משפטים' בלשון התורה, בתורת חז"ל ובמשנת הרמב"ם, ובעיקר נבחנה ההבחנה השגורה והרווחת המבדילה בין מצוות שהן בגדר 'חוקים', היינו ללא הסברים או טעמים גלויים ומובנים לנו, לבין 'משפטים', שהם כללי הנהגה מובנים ומקובלים בהיגיון האנושי והטבעי. כן בדקנו האם יש ביטוי לכך בדברי התורה ומפרשיה. וכן נבדקו, בצד המונחים הללו, שאר המונחים הדומים: 'תורות', 'מצוות', 'עדות', 'משמרת', 'ברית' וצירופיהם השונים אלו עם אלו. יחד עם זאת נדונו עיקרים אלו מול כל מיני העבודות הזרות, דחייתן ועקירתן. כן נדונה השאלה הידועה שנחלקו בה כבר קדמונינו, האם המצוות אינן אלא גזרות שמיועדות אך ורק לקיים את הוראות המצווה ופקודותיו, או שיש בהן צורך ותכלית מובנים בשכלנו והן מיועדות להשיג מטרות מוגדרות. נתפרשו שם

ונבחנו דעותיהם של חכמינו ז"ל בספרא, בפסיקתא דרב כהנא, בתלמוד (בעיקר במשנה ע"ז ח, יב; קידושין ב, ט; תמורה ז, ד; יומא לט ע"א), בדברי הגאונים ובכתבי היד, בדעות רב סעדיה גאון, רב נסים, ר' שמואל בן חפני, רש"י, הרמב"ם, הרמב"ן, הר"י אברבנאל, ועוד.

הפרק השישי עוסק לכאורה בנושא אחד מוגדר, בשאלת הדרשה הידועה בברייתא שבספרי, שהובאה ברש"י, לגבי סמכות החכמים בתורה שבעל פה, הוראתה ופסיקותיה - 'אפילו אומרים לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין - שמע להם'. והנה מצויה בתלמוד הירושלמי ברייתא שאומרת לכאורה בדיוק את ההפך: 'יכול אם יאמרו לך על ימין שהוא שמאל ועל שמאל שהוא ימין - תשמע להם, תלמוד לומר: ללכת ימין ושמאל - שיאמרו לך על ימין שהוא ימין ועל שמאל שהוא שמאל'. הדיון בסתירה זו מחייב דיון בשאלה רחבה בהרבה ויסודית ביותר, והיא לב לבה של סמכות התורה שבע"פ. האם ישנה סמכות מוחלטת לחכמים ושליה של האפשרות שיטעו, או שאין צורך לשקול את האפשרות הזו. הובאו בפרק זה בתמצית, שמונה פתרונות שונים לסתירה זו, שניתנו על ידי חכמי הדורות, ראשונים ואחרונים (על ידי מאה חכמים בערך שעסקו בכך), וביסוס פתרון שנשען על דיוק בנוסח המדוקדק של הירושלמי וגרסתו בברייתא זו, ובדרך הבאת ציטוט המקרא בה, שהוא התוויית דרך בדרך העיון בלשונות ההבאה של חז"ל מן המקרא (וראה עכשיו מאמרו של ידידי הרד"צ הילמן ע"ה, 'לדרכם של חז"ל בהבאת המקראות בתלמוד', ישורון כרך כד, עמ' תתלג-תתסג, ומה שכתבתי שם עמ' תתפא-תתפה).

בפרק השביעי עסקנו בתורת הנוסח של חכמינו ז"ל ביחס לשמירת התורה שבכתב ולמסירתה, וביחס לתורה שבעל פה, וההבדל המשמעותי שבשיטת המסירה והמסורה לגבי תורה שבכתב לעומת המסורה והמסירה של התורה שבע"פ. כפי שהבהיר הרמב"ם בתשובתו, הלא אין אנו יודעים את נוסח ספרי התושבע"פ מן הספרים אלא מן הזקנים. נדונה בו השאלה העיקרית שנראה כי נחלקו בה גדולי הראשונים (הרמב"ם והרמ"ה), כאשר עיקר הסתמכותנו הוא על הספרים, האם יש להעדיף את ההכרעה בדבר נוסח כתוב על פי מקור מיוחס ודווקני, או על פי הליכה אחר הרוב. נדונה בו הברייתא הידועה על שלושת הספרים שנמצאו בעזרה, וספר העזרה/עזרא שנזכר בדברי רז"ל, וכן טיב המקורות שעל פיהם אנו קובעים את נוסח המקרא (הספרים, ספרי המסורה והמובאות בחז"ל). נדונה בפרק שאלת הניגוד הנמצא לעתים בין נוסח הספרים לבין נוסח המסורה ולבין נוסח ההבאות בחז"ל, הכרעת הרשב"א (שנפגעה גם היא משיבושי הדפוס), וכן פירוש מחודש לברייתא של 'שלושת הספרים שנמצאו בעזרה' (או '... מצא עזרא', היינו ספרי יוחסין). נדונה כאן

שאלת הבקאות בחסרות ויתרות, ההקפדה על עניינים בלבד או גם על המילים, וקביעתו הנחרצת של רב האי גאון - 'ועכשיו אין תורה אלא כך'!

בפרק השמיני הוצגו כמה עיונים ודיונים בשאלות הנוסח בספרי התורה שבעל פה בדברי חכמים מאוחרים, בגישות ובמתודות שיש לנקוט בחקר תחום הנוסח. נדונה בו דעת בעל החזון איש, ודברי הרא"א קפלן, שניתח את הגישה של בית המדרש הישן בדרכי הלימוד לעומת דרכי החוקרים המודרניים, וניתן גם ניתוח דוגמה אחת. בנספחים לפרק זה נדונו דעות רבותינו הראשונים בשאלות הנוסח ובראשם רבנו תם, וכן ניתוח הצגת הבעיה אצל הסופר חיים פוטוק ויועציו, והדוגמה במשנה סנהדרין פ"ד מ"א והסוגיה שם, לו ע"ב.

בפרק התשיעי נדון עניינו של התרגום הארמי למגילת רות, הבעיות שיש בתרגום זה, סטיותיו מההלכה המקובלת בחז"ל (ריבוי נשים, המתה בצליבה [בירור בצורת מיתות בית דין ומשמעות הצליבה], קצירת העומר בערב פסח ופירוש נעל – כפפות, בית יד), המטים לצד שיטת כיתות שונות חיצוניות, וכפי שהרגיש בכך הגאון בעל החתם סופר, תרגומים מוזרים הנראים כשיבושי הבנה, והמסקנה ע"פ דברי רב האי גאון שהוא 'תרגום של הדיטות'.

הפרק העשירי מקיף נושאים בדרכי מסירת התורה שבעל פה, במהלך התקופות השונות, בחלוקתם, ובמשמעות החלוקה לתקופות, על ההתייחסויות לחכמי הדורות לפי תקופותיהם: הסופרים, החכמים, הזקנים, התנאים, האמוראים, הסבוראים, הגאונים, הראשונים והאחרונים. קביעת גבולות התקופות ובירור היסודות ההלכתיים של יחס המאוחרים לקדמונים. נתבארו בו המושגים 'ירידת הדורות' מצד אחד, ו'הלכה כבתראי' מצד שני. נדונו בפרק מושגי ה'חתימות', כגון חתימת המשנה וחתימת התלמוד, דרכי ההיקבעות של דבר חז"ל כמסמרות, וסוגי ה'קנוניזציה' בספרות חז"ל. נדונו בו ארבע שיטות שונות שמצינו אצל גדולי האחרונים להסביר את טעם חלוקת התקופות ומשמעותה ההלכתית, והן שיטות רבי אלחנן וסרמן, בעל החזון איש, הרא"ה קוק ורבי חיים סולובייציק מברסק, וסיכום השיטות בשיטה חמישית מחודשת, כוללת, ספרותית וביקורתית שמיוסדת על כל השיטות יחד.

לפרק זה נוסף סעיף העוסק בחיבורו הגדול של הרמב"ם 'משנה תורה', המכונה בפי העם 'היד החזקה' - בטיבו, ובמניעים שהביאו את רבנו הרמב"ם ליטול על שכמו את העבודה העל-אנושית והעצומה הזו, וכפי שנעשתה. הוצע הסבר חדש ומקיף לכל התופעות המיוחדות שבחיבור מיוחד זה, בהיקפו, בתוכנו, בצורתו ובגישתו המיוחדת של רבנו הרמב"ם וראייתו את מהלך ההלכה, התגבשותה, עריכתה

וחתיתמה לדורות, דברים שעוררו קשיים ודיונים רבים אצל חכמים רבים, ודומה שההסבר והפתרון שניתן כאן פותר ומבאר היטב את כל הנקודות שעמדו עליהם.

הפרק ה"א, תלמוד בבלי, אופיו של פרק זה הוא בהתאם למקום גידולו, וראשיתו ערך תלמוד בבלי באנציקלופדיה העברית, כך לב⁵. הוא כתוב וערוך בשונה משאר הפרקים, והוא תיאור תמצית מרוכז של התלמוד הבבלי וענייניו, מבלי לציין במפורט ציונים לכל קביעה שבו, ועל היקפו יראה הקורא את רשימת סעיפיו בראשו. אילו היה לי כוח ופנאי היה צריך להרחיבו לספר בפני עצמו.

בפרק ה"ב, הכרעות רבנו תם בענייני נוסח, דיון במצב ובגישה אל ענייני נוסח אצל רבותינו, בתורה שבעל פה (בפרק ז עסקנו בעיקר בשאלות נוסח לגבי תורה שבכתב), והאם בידנו כללים מסודרים כיצד לדון בענייני נוסח. בלי ספק היה רבנו תם מן היחידים שנתן דעתו לכך ועסק הרבה בעניינים אלו. בהקדמתו לספר הישר שלו, מרוכזים כללים ועקרונות רבים בתורת הנוסח הזו, ועל כן העדפנו לדון בפרק זה באמצעות הצגת הקדמה זו, ופירושה קטע אחר קטע, ובתוספת כמה דברים משלו, בעיקר בפולמוס שעבר בינו ובין רבנו משולם ממלון, והם בספר הישר חלק התשובות. כמה וכמה חוקים בפילולוגיה מוצאים אנו בדבריו, ומהם כללים שאנשי המחקר הגיעו אליהם לאחר שנים רבות. כגון הכלל הידוע כעת בשם: לקצו דיפיקליו, היינו הנוסח הקשה עדיף. מבין נוסחאות מנוגדות, שהאחת מיושרת ומובנת ואין בה קושי מול נוסח קשה מסובך ובלתי הגיוני, יש להעדיף את הקשה כמקורי יותר, לפי שאינו חשוד כמתוקן ומשופץ כדי לעשותו מובן. בלשון ר"ת: 'שאין התלמידים מגיהים דבר של תימה', רוצה לומר נוסח תמוה אינו חשוד להיות הגהה של תלמידים, שאין סיבה שמישהו ישבש נוסח ויהפוך אותו לתמוה ובלתי מובן.

אמנם נראה שאין הכוונה כפשוטה, שבברירה בין שתי האפשרויות יש להעדיף את הקשה, אלא יש להבינה כך: לכל נוסח שלוש אפשרויות – נכון ומקורי, משובש ומקולקל, מתוקן ומוגה. במקרה של ניגוד בין הקשה ובין הנוח, לנוח יש ספק משולש, שמא הוא נכון, שמא אינו נכון, ושמא הוא מלאכותי ומשופץ, משא"כ בנוסח הקשה, שבו רק שתי אפשרויות, מקורי ונכון [אם כי לא מובן לנו], או משובש ומקולקל. אך בו אין סברה שיהיה מעושה ע"י מאוחרים.

5 מפני כבוד הנושא ומפני מקומו בכרך האחרון הקציבה מערכת האנצ"ע עבורו מקום כפול מהרגיל לפי מבנה האנצ"ע שהיא אנציקלופדיה כללית, 38 עמודות.

פרק י"ג, בין ראשונים ואחרונים, הוא השלמה לפרק י', במאמץ לחפש את המאפיינים לגבולות שבין התקופות שעסקנו בהם שם: תנאים, אמוראים, גאונים, ראשונים ואחרונים. בפרק הזה הצבענו על דוגמה, סוגיה במסכת שבת ופסקיו של הרמב"ם ומחלוקת הראשונים עליהם, שבה ניתן להבחין בבירור בשוני שבין דרכי לימודם של הראשונים ומידת רגישותם הרבה לענייני נוסח, שבימיהם עדיין לא היה באופן קבוע וחתוך כבספרי הדפוס, ובין דרכיהם של האחרונים, ששיקעו את כל מעייניהם בהעמקה ובהבנת המקורות, ולא עסקו כ"כ בבירורי נוסח. אין נראה לייחס את ההתחלקות לראשונים ואחרונים לגירוש ספרד בשנת מזר"ה (רנ"ב/1492) ישראל. לאור ההסבר דלהלן אפשר לכאורה להציע כגורם לחלוקה בין ראשונים לאחרונים את ריבוי ספרי-ההלכה המקיפים שנתחברו והופיעו בסוף תקופת הראשונים, כגון ס' הטורים לר"י בן הרא"ש, ארחות חיים לר' אהרן ב"ר יעקב, רבנו ירוחם, צדה לדרך, ס' הבתים, עץ חיים, אבודרהם, המנהיג, התרומות, חוקות הדיינים, ועוד, עד לחיבורי מרן הר"י קארו. אבל דווקא החיבור האחרון, המקיף והגדול שבכולם, ה'בית יוסף' חורג כבר מגבול תקופת הראשונים. המבחן העיקרי להערכת גבול הראשונים, נראה שהוא זה שיוצא מתוך המערכת ההלכתית, וכדרך הרמב"ם נאמר, שלפי היחס של האחרונים לקודמיהם כראשונים וכוונתם להסמכות ההלכתית נוכל לשפוט את התקופות, ולפיכך נראה שאחרוני התקופה, לפי היחס של הפוסקים אליהם, הם כנראה בעל תרומת הדשן, ומהר"י קולון, והמועד הוא ככל הנראה בין השנים ר"ר-מ/1440-1480, אמצע המאה ה-15 למנינם. ועוד נראה שיש להביא בחשבון אף את המצאת הדפוס והשפעתה הרבה עד מאוד, שנודעה בעולם המערבי באותה עת. [ההמצאה כשלעצמה כבר הייתה נהוגה בסין מאות שנה קודם לכן, ולעומת זאת באזור המכונה ארצות המזרח, איזור התרבות המוסלמי ובאפריקה כולה, לא נודע ולא נתפשט הדפוס עד לראשית המאה ה-19, ורק היהודים הדפיסו בכל המרחב הזה מאז ראשית הדפוס! כוונתנו להמצאת הדפוס ממש, לסדר של אותיות המיטלטלות, ולא לשימוש בחותמות, שהיה נהוג כבר אלפי שנים, ודלא כהערת מהר"ץ חיות, בהערותיו למסכת יומא לח ע"א, שרצה לומר שמעשה הפלא של בן קמצר שהיה מכניס ד' קולמוסים לידו אחת וכותב בהם בבת אחת היא המצאת הדפוס!] השפעה זו הייתה לא רק חיצונית וטכנית, אלא נגעה גם בתחומים פנימיים-שכליים של דרכי לימוד ומחשבה, והיחס אל הספר שלומדים בו וממנו. כגון דברי המהרש"ל: 'כי כך הענין הרע אשר לפניהם, ומה שכתוב בספר יאמינו' (סוף ההקדמה השנייה לס' ים של שלמה למסכת חולין). וראה גם דברי היש"ר מקנדיאה, נובלות חכמה, באזל שע"א, סוף ההקדמה. נושא חשוב זה דורש דיון רחב לעצמו ואכ"מ.

בפרק ה"ד, עסקנו בסוגיה קטנה מבחינת היקפה, כתובות כז' ע"א, גרסה ופירושה, בנוסחה לפי כתבי היד הידועים לנו כיום, במחלוקת הראשונים שם בפירושה (רש"י ותוספות), השוואה לסוגיה המקבילה בירושלמי ופתרון מחודש על יסוד שנויי הגרסאות ופירושי הר"ח, והריטב"א.

הפרק ה"ו, הוא עניינו של ספר תורה שכתב הר"ן לעצמו, וספר תורה שנתגלה לפני כשמונים שנה יוחס לו. אם כי הייחוס התערער לגמרי לאחרונה, במיוחד מפני בדיקה שנבדק ספר זה במעבדה לזיהוי ולתיארוך ע"י פחמן 14 שבמכון ויצמן, וכפי שמסרה לי באדיבותה ד"ר אליזבט בוארטו ראש המעבדה, לפי תוצאות הבדיקה שנערכה שם, אי אפשר שהקלף שעליו נכתב ספר זה היה קיים בזמנו של הר"ן (נפטר ה'קל"ד/1374), וגם לא בימי בנו ר' ראובן, שכאילו הוא שכתב את הכתובת מאחורי הספר, ובה סיפר על הצלת הספר במאורעות ה'קנ"א/1391, והזמן המוקדם ביותר לקלף זה הוא אחר 1470/ה'ר"ל! מצד שני הספר לא נעשה בימינו, והקלף הוא מוקדם משנת ה'ת"מ/1680. צריך לומר שהמזייף בחר לו ספר תורה עתיק, בכתיבה ספרדית, ושמקצת הההין והקופין דבוקים לגגם, כמות שהעיד הרשב"ץ שהיה בספר של רבו של רבותיו – הר"ן. שאר השיקולים ותולדות גילוי הספר, אופיו ותכונותיו מפורטים בפנים.

עיקרו של החיבור שלפנינו מבוסס על כמה ממאמריי שפורסמו במקומות שונים, ונאספו פה, לפי היסוד המשותף שבהם - אלו שעוסקים בענייני יסוד של עיקרי התורה שבעל פה, הבנתם והגדרתם. אין הכוונה כאן לעסוק בכלליה ובפרטיה של התורה שבעל פה, אלא במסגרת הכוללת כולה, טיבה, משמעותה, גבולותיה, חלקיה, כוחה ופעולותיה, והשפעתה על חיי עם ישראל לאורך שנותיו (בשבתו על אדמתו ובלכתו בגולה, מגולה אל גולה), התבוננות במסורותיה, בקבלותיה, במנהגיה ובדרכיה. נוספו למאמרים כמה פרקים להשלים דברים שנראו לי חסרים בהם, כדי להקיף עיקרים ויסודות שחשוב מאוד לכלול אותם במסגרת התמונה הכוללת היסודית של התורה שבעל פה. ישוטטו רבים ותרבה הדעת.

על אף החשש להכביד על המעיינים בספר, בריבוי מובאות, לעתים ארוכות, וציטטות מדברי גדולי הדורות, ועל אף שאני מודע לטענותיו של רבי יחיאל זק"ש אשכנזי קאסטילאן, מגדולי הדור בזמן מרן מהר"י קארו (ה'ר"ס עד ה'ש"ס), בתשובה מפורטת שכתב כנגד הספר 'בית יוסף' דרכי פסיקתו, בתוכן ובצורה [בכ"י ונתפרסמה במאמרי ר' יחיאל אשכנזי ותשובותיו, שלם, ז, תשס"ג, עמ' 103]: 'ועוד קשה מכולם, הדעות בלשונם כתב בארוכה, אע"פ שלא היה צריך רק ריש מילין מהם, לפי

שרוב הדעות בבית כל צורבא מרבנן [וק"ו בימינו שאף מאגרי המידע העצומים מצויים בהישג יד כל לומד] והאריך יותר מכל שהיו לפניו...! מכל מקום נשענתי על אחת מטענות הרמ"א כנגד ספר זה עצמו הב"י, בהסבירו מדוע הניחו לו מקום לחבר חיבור תמציתי, כגון הדרכי משה, ולאחר מכן ספר המפה, ההגהות לשו"ע, והנה אע"פ שגם הוא בקש לקצר, אך הנימוק שהביא שם יפה גם לצד השני. בהקדמה לדרכי משה כתב הרמ"א⁶, כשמנה את נימוקיו לצורך בספרו:

הא' להביא כל הדברים בלא אורך ההצעות, אשר אלו הדברים הם על תלמידים כמוני ללאות. ורצונם ללמוד התורה על רגל אחת במעט שעות... בידוע מדברי הרב המורה שכתב שאורך ההצעות, הוא מן הסיבות אשר הלאמוד פוסלות. ואף כי לא נעלם ממני אמרם (פ"ג דסוטה כב ע"א) התנאים מבלי עולם וגרועים מעם הארץ, שהרי על ידי קוצר משנתם בלי ביאור טעמים יכולים לטהר את השרץ, מ"מ בדרך הרמב"ם והטור ששנו [ל]תלמידיהם בדרך קצרה דרכתי. ובקיצור כאהוב לדור הלכתי... על כן מי שלא יספיקו לו קיצור אמרי, הנה בכל מקום כתבתי מורה מקום על דברי, והדברים כתובים וערוכים בספרים הנמצאים לפניו. ואם לא יאמין יחקור ויראה בעיניו.

נראה שהרצון 'ללמוד התורה במעט שעות' היה אהוב בדורו של הרמ"א כ"ש וק"ו בימינו, וע"כ כידוע שהלומדים נמנעים מלטרוח ולעיין במקור הדברים, ואינם מקיימים את ציווי רבותינו: 'ועיין...', ובצירוף המציאות בימינו שאין מעשה הוצאת הספר יקר כל כך כבעבר [ומשום כך נראה שרצוי מאוד לחדול מכתובה בראשי תיבות וקיצורים, ששכרם במיעוט ההוצאה מתבטל לנוכח הקושי לעתים בפענוח ר"ת וקיצורים וההטעיה שבהם], מכל מקום לא הכבדתי בהבאות רבות בתוך הרצאת הדברים, אלא כנספחים בשולי הפרקים, שיהיו הדברים פרושים כשמלה. ועוד, השתדלתי שלא להרבות בהפניות וציונים, ודע שבדרך כלל ציינתי למאמר המאוחר ביותר שבו ימצא המעיין את הציונים הדרושים.

כדי לפתור את הקושי בהכנת מפתחות מקיפים ומספיקים, ומאחר שסבורני שמן הראוי לעשות אזניים לתורה בכל מה שאפשר, להקל על המעיינים ולאפשר להם למצוא את מבוקשם, הנני מצרף דיסק מחשב, המכיל את כל הספר כולו, ובו יוכל כל דורש ומבקש למצוא את חפצו.

6 הקדמות מרן הב"י ומרן הרמ"א לב"י ולשו"ע הושמטו כמעט מכל הדפוסים המאוחרים, והוחזרו רק במהדורות החדשות של הטור [הדרת קודש, שירת דבורה, המאור, מכון ירושלים ומורשה להנחיל].